

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/75/7-12>

Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
ehmedli.rafail@mail.ru

Lalə Yaşar qızı Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
lala.ahmadova@sport.edu.az

MİRZƏ KAZİMBƏYİN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

Məqalədə görkəmli azərbaycanlı, alim-şərqşünas, pedaqoq, maarifçi Mirzə Kazımbəyin həyatı - Dərbənddən Həştərxana, oradan Kazana, daha sonra Sankt-Peterburqa, Asiyadan Avropaya, dini təhsildən dünyəvi elmə aparan keşməkeşli yolda çətinliklə qazandığı uğurlara, Kazan Universitetinin Şərq dilləri üzrə mühazirəçisi vəzifəsinə təyin edilməsinə nəzər yetirilir.

Eyni zamanda Təxminən 40 ilə yaxın bir dövr ərzində iki məşhur Rusiya universitetinin professoru olmuş Mirzə Kazımbəyin geniş pedaqoji fəaliyyəti, yazdığı dərsliklər və elmi əsərləri, böyük elm təşkilatçılığı və s geniş araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Kazan Universiteti, şərq dilləri, türk-tatar dilləri, şərqşünaslıq, ərəb və fars dilləri, pedaqogika, Şərq-Qərb, maarif*

Rafail Ayvaz Ahmadli
Lala Yashar Ahmadova

Pedagogical views of Mirza Kazembek

Summary

The article describes the life path of a prominent Azerbaijani, orientalist, teacher and educator Mirza Kazembek. Attention is drawn to his painstaking work on a difficult journey from Derbent to Astrakhan, then to Kazan, then to St. Petersburg, from Asia to Europe, from religious education to secular science, and further to the appointment of a lecturer in Oriental languages at Kazan University. At the same time, the extensive pedagogical activity of Mirza Kazembek, who for about 40 years became a professor at two well-known Russian universities, the activities of his students and scientific works, his large scientific organization, etc., is widely studied.

Key words: *Kazan University, oriental languages, Turkish-Tatar languages, oriental studies, arabic and persian languages, pedagogy, East-West, education*

Görkəmli azərbaycanlı, alim-şərqşünas, pedaqoq, maarifçi Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu Mirzə Kazımbəy (1802-1870) XIX əsrin yetirdiyi nadir şəxsiyyətlərdəndir. Atasının Həştərxana sürgün edilməsi ilə əlaqədar olaraq on doqquz yaşlı Mirzə Kazımbəy vətəni Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olmuş və sonrakı bütün şüurlu həyatını Rusiyada keçirmişdir. Özünün fitri istedadı, bacarığı, zehni qabiliyyəti və təbiətən əzmkarlığı sayəsində doğma ana dili-azəri türkçəsi ilə yanaşı fars, ərəb, rus, ingilis, alman, fransız dillərinə, dini və dünyəvi elmlərin əsaslarına mükəmməl yiyələnmiş 1826-cı ildən Kazan universitetində Şərq dilləri üzrə mühazirəçiliklə pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Ümumiyyətlə, «Rusiyada ali təhsilin təşkilində, dərs vəsaitlərinin yazılmasında, müəllim-professor kadrlarının hazırlanmasında Kazımbəyin xidmətləri olduqca böyükdür» (2, 213).

XIX əsr Rusiya və dünya şərqşünaslıq elminin parlaq simalarından olan M.Kazımbəy ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə görkəmli bir maarifçi mütəfəkkir kimi daxil olmuşdur. Demokratik maarifçilik onun ictimai-siyasi görüşlərinin əsasını təşkil edir. Ətalətin, geriliyin, cəhalətin fanatizm və despotizmin tənqidi, humanizmin, sosial ədalətin, ictimai tərəqqinin, şəxsiyyət azadlığının, elmin, mədəniyyətin, maarifin isə təqdiri M.Kazımbəyin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Bir maarifçi mütəfəkkir kimi o da elmin, maarifin, mədəniyyətin inkişafı yolu ilə Şərqdə tərəqqiyə nail olmağın mümkünlüyünə nikbinliklə inanır və bu istiqamətdə də əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə Rusiyanın xarici siyasətində artıq «Şərq məsələsi» də ön plana çəkilmişdi. Rusiya şərqşünaslığının yaranması və inkişafında rus, Qərbi Avropa alimləri ilə yanaşı tatar və Azərbaycan alimləri də mühüm rol oynamış, XIX əsr Rusiya şərqşünaslığı tarixində bir «Azərbaycan məktəbi» yaranmışdı ki, bu məktəbin də ən görkəmli nümayəndəsi, heç şübhəsiz, Mirzə Kazımbəydir.

Dərbənddən Həştərxana, oradan Kazana, daha sonra Sankt-Peterburqa, Asiyadan Avropaya, dini təhsildən dünyəvi elmə aparan bu keşməkeşli yolda çətinliklə böyük uğurlar qazanan Məhəmməd Əli Mirzə Kazımbəy 22 iyul 1802-ci ildə Rəşt şəhərində anadan olmuşdur.

Soy kökü Qorçu türk tayfasından olan Mirzə Kazımbəyin babası Hacı Məhəmməd xanın ailəsi XVIII əsrdə Nadir şah tərəfindən Dağıstana köçürülmüşdü.

Mirzə Kazımbəy digər dini kitablarla yanaşı «Tövrat»ı da orijinalda oxumaq üçün qədim Yəhudi dilini belə öyrənmiş, təhsilini davam etdirmək və «Müctəhid» adı almaq üçün Ərəbistanın dini mərkəzlərinə getməyə hazırlaşmışdı. Lakin bəlli olduğu kimi, onun istəyi baş tutmamış, tale onu Həştərxana getməyə vadar etmişdi.

Belə ki, 1820-ci ildə atası Dərbənd Şeyxülislamı Hacı Qasım çar hökumətinə qərəzli münasibət bəsləyən şəxslərlə gizli əlaqə yaratmaqda təqsirləndirilərək əmlakı müsadirə olunmaqla Həştərxana sürgün edilmişdi. Gənc Məhəmməd Əli də 1821-ci ildə Həştərxana atasının yanına getməyə məcbur olmuşdur. O, burada özünə iş axtarmağa başlamışdı.

Kazımbəy Həştərxanda hələ Dərbənddən tanıdığı şotlandiyalı xristian missionerləri olan Qleb və Makfersonla yenidən görüşməli olmuş və bu görüş də onun bütün həyatını dəyişmiş, dünyagörüşünün tamamilə yeni-avropayönlü müstəvidə formalaşmasına rəvac vermişdir. Belə ki, gənc Məhəmməd Əlinin çıxılmaz vəziyyətindən istifadə edən bu missionerlər ona türk və ərəb dili müəlliminə ehtiyacları olduğunu söyləmişlər. O da atasının maddi qayğılarını azaltmaq üçün bu təklifə razılıq vermiş, bununla da onun həyatı dəyişmiş, iki il sonra-1823-cü il iyul ayının 11-də Dərbənd Şeyxülislamının oğlu Mirzə Məhəmməd Əli xristianlığın presvetrian məzhəbini qəbul edərək Aleksandr Kazımbek olmuşdu. Əslində Mirzə Kazımbəyin, xüsusilə böyük din xadiminin oğlunun din dəyişməsi o dövr üçün ağılasığmaz görünürdü.

Kazımbəyin Kazan mühiti ilə tanış olması, yerli ziyalılarla müəyyən əlaqələr yaratması, ona öz gələcək taleyini buradakı universitetlə bağlamasına qərar verməyə səbəb olmuşdu. Bununla əlaqədar olaraq 2 aprel 1826-cı ildə Xarici İşlər Nazirliyindən Maarif Nazirliyi sisteminə keçirilməsi və universitetdə Şərq dilləri mühazirəçisi vəzifəsinə təyin olunması barəsində Maarif və Dini İşlər Naziri knyaz Qolitsina ərizə ilə müraciət etmişdi. Bununla paralel olaraq o, 18 may 1826-cı ildə Kazan universiteti rəhbərliyinə də ərizə ilə müraciət etmişdi. Ərizəsində Kazımbəy göstərmişdi: «Təvəqqim budur ki, mənə imtahan etsinlər və Şərq dilləri sahəsində biliyimi təsdiqləyən şəhadətnamə versinlər. Əgər Şərq dillərindəki savadım mənə hər hansı bir elmi dərəcə almaq imkanı verirsə, onda mən universitet qulluqçuları sırasına keçməyi daha üstün tutar və özümü xoşbəxt sayardım. Əslində mənim niyyətim müvafiq şərait olduqda məhz universitetdə işləməkdir və bu barədə artıq Kazan təhsil dairəsi əlahəzrət Popeçitelin razılığını almaq şərafinə də nail olmuşam» (6, 45). Mirzə Kazımbəyin Şərq dilləri sahəsindəki biliyini yoxlayıb universitet rəhbərliyi tərəfindən müsbət rəy əldə edildikdən sonra Xalq Maarifi Naziri 26 iyul və 12 avqust 1826-cı il tarixli xahişnaməsi ilə Mirzə onu Xarici İşlər Nazirliyi sistemindən azad edib Maarif Nazirliyinin sərəncamına verilməsini xahiş etmişdir. Uzun sürən yazışmalardan sonra, nəhayət, 1826-cı ilin 31 oktyabrında Kazımbəyi Kazan Universitetinin Şərq dilləri üzrə mühazirəçisi vəzifəsinə təyin etmişdilər. O, birinci və ikinci kurslarda həftədə üç dəfə fars və ərəb dili dərslərini aparmışdı.

Kazan mühiti Mirzə Kazımbəyin dünyagörüşündə mühüm rol oynamış, burada o, universitetin rektoru, Almaniyadan dəvət olunmuş Fuksla, onun həyat yoldaşı Aleksandra Andreyevna, Lobaçevski

və s. kimi tanınmış ziyalılarla yaxından tanış olmuş, rus dilini mükəmməl öyrənmiş, dünyəvi elmləri mənimsəmişdi.

Mirzə Kazımbəyin Kazan Universitetində çalışdığı ilk illərdə görkəmli rus riyaziyyatçı alimi N.İ.Lobaçevskinin rektor seçilməsi Qazan Universitetini qabaqcıl elm və tədris mərkəzlərindən birinə çevirməsi onun öz ideyalarını həyata keçirməsinə şərait yaratmışdı. Lobaçevskinin Şərqi dilləri kafedrasını iki kafedraya ayıraraq türk-tatar dili kafedrasına Mirzə Kazımbəyi müdir təyin etməsi Kazan şərqşünaslıq elminin daha real və perspektivli inkişafında mühüm rol oynamışdı. Belə ki, o, hələ 1828-ci ildə dağınıq, qeyri-ardıcıl şəkildə olsa da ərəb və fars ədəbiyyatlarının qısa kursunu yaratmağa çalışmış və buna qismən də olsa nail olmuşdu. Bu münasibətlə Kazımbəy özünün 1827-1828-ci akademik tədris ili ərzində gördüyü işlər haqqında hesabatında göstərmişdi: «1) Mən cənab Boldirev tərəfindən tərtib olunmuş fars müntəxəbatını oxumuş və tələbələrə düzgün tələffüzə öyrətmişəm. 2) Tələbələrlə birlikdə müxtəlif əlyazmalarını araşdırmış və bu zaman onları mövcud xətt növləri və nümunələri ilə tanış etmişəm. 3) Dövlətşahın (məşhur Dövlətşah Səmərqəndi nəzərdə tutulur) «Təzkirətüş-süəra» əsərinin tərcüməsi ilə məşğul olmuş və qrammatik qaydaları izah etmişəm. 4) «Quran»ın tərcüməsi ilə məşğul olmuş, ayrı-ayrı söz köklərini aydınlaşdırmış, ən yaxşı Şərqi yazıçılarının əsərlərinə əsaslanmaqla müsəlmanların bu müqəddəs kitabının çətin anlaşılan yerlərini şərh etmişəm. 5) İbn Xəldunun (məşhur ərəb tarixçisi və filosofu) ərəb dilindəki əsərlərini oxumuş və rusçaya tərcümə etmişəm. 6) Karamzinin (məşhur rus tarixçisi və ictimai xadimi) «Tarixindən ayrı-ayrı parçaları rus dilindən farsçaya çevirmişəm» (11). Bu qeydlərdən də anlaşılır ki, o, hələ 26 yaşında olarkən geniş bir elmi dünyagörüşə malik idi. Bu cür elmi dünyagörüşü sayəsində gənc pedaqoq dərslərini tələbələrində tədris etdiyi dillərə və Şərqi xalqlarının ədəbiyyatına coşğun maraq oymağa nail olmuşdu.

Mirzə Kazımbəy ömrünün 23 ilini Kazanda keçirmiş, bu illərini tamamilə Kazan Universiteti və gimnaziyasına bağlamış, elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş, bir sıra rus və Avropa alimləri ilə yaxından tanış olmuş, onlarla dostluq etmiş, Kazan Universiteti kitabxanasının zənginləşməsində xüsusi səy göstərmişdir.

Gərgin əməyi Mirzə Kazımbəyi universitet rəhbərliyinə daha yaxından tanıtmış, rektor Lobaçevski onun elmi prinsipliliyi və zəhmətsevərliyini yüksək qiymətləndirərək poçetlə bir raport təqdim etmiş, ona dərin etimad bəsləyərək irəli çəkmək məqsədilə adyunkt vəzifəsinə (indiki dosent) seçilməsinə icazə istəmiş və bu icazə verilmiş, səsvermə nəticəsində Kazımbəy Şərqi ədəbiyyatı adyuntu vəzifəsinə seçilsə də Xalq Maarif Nazirliyi universitetin bu qərarını təsdiq etməmiş və nazir K.Livenin imzaladığı məktubda bildirilmişdi ki, bu vəzifəni tutmaq üçün universitet, yaxud akademiya təhsili və magistr elmi dərəcələri olmalıdır. Mirzə Kazımbəyin isə yalnız ənənəvi Şərqi təhsili var idi ki, bu da onun Avropa tipli universitetin adyuntu seçilməsinə imkan vermirdi. Buna baxmayaraq, rektor Lobaçevski və poçetel Musin-Puşkinin təkidli tələbindən sonra nazir K.Liven Mirzə Kazımbəyin adyunkt təyin olunması üçün universitet şurasının ona Şərqi dillərinin birindən dissertasiya hazırlamasını təklif etməsini və yazılacağı təqdirdə əsəri rəy üçün Peterburq Akademiyasına göndərməsini yalnız müsbət rəy verildikdən sonra bu vəzifəyə təyin olunmasını şərt kimi irəli sürmüşdü. Kazımbəy bu təklifi qəbul edərək 4 ay müddətində dörd fəsil 10 çap vərəqi həcmində «Ərəb dilinin və ədəbiyyatının tarixinə bir nəzər» adlı əsəri farsca yazaraq, rus dilində müqəddimə və mündəricatı ilə birgə poçetlə təqdim etmişdir. Tanınmış şərqşünas alimlərdən Y.İ.Şmidt və X.D.Frenin müsbət rəyindən sonra 1831-ci ildə Xalq maarifi naziri K.Levin Mirzə Kazımbəyi adyunkt-professor vəzifəsinə təsdiq etmişdi. Rektor N.İ.Lobaçevskinin səyi nəticəsində 1833-ci ildə əsər universitetin mətbəəsində 100 nüsxə tirajla çap edilmişdir. Əsər Rusiyada ərəb ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində ilk addımlardan biri idi.

Zəngin elmi potensiala və nəzəri təfəkkürə malik olan Mirzə Kazımbəy Avropa şərqşünaslarının əsərlərini mütəmadi oxuyur, dilin qrammatik və nəzəri əsaslarını mənimsəyir, tədrislə yanaşı metodik vasitələr hazırlayır, elmi əsərlər üzərində yorulmadan çalışırdı. Alim 1836-cı ildə «Birinci Kazan gimnaziyasında ərəb, fars və türk-tatar dilləri tədrisinin bölüşdürülməsi» kitabçasını yazaraq universitetin mətbəəsində çap etdirmişdi. Bu metodik vəsaitdə M.Kazımbəy gimnaziyada Şərqi dillərinin tədrisinin birinci sinifdən başlanmasını və yeddinci sinfə qədər davam etdirilməsini irəli sürmüş, tədris prosesini üç dövrə ayırmışdı. Birinci dövrə iki il davam etməli və bu müddətdə gimnaziya şagirdləri məşğul olacaqları müvafiq Şərqi dilinin əlifbasını öyrənməli, qrammatikanın əsasları ilə tanış olmalı və asan mətnləri oxumalı, iki il davam edən ikinci dövrdə qrammatika sahəsində biliklərini

təkmilləşdirməli, lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirməli, bir dildən başqa dilə tərcümənin əsasları ilə tanış olmalı, üç il davam edən üçüncü dövrdə isə qrammatikanı tam şəkildə təkrar etməli, A.V.Boldirevin hazırladığı müntəxəbatdan müxtəlif xarakterli Şərq əlyazmalarından oxuyub tərcümə etməyi, habelə şifahi nitqlərini formalaşdırmağı bacarmalı idilər. Mirzə Kazımbəy bu metodik vəsaiti özünün elmi-pedaqoji təcrübəsi əsasında hazırlamış, hər üç Şərq dilinin öyrədilməsindəki spesifik cəhətləri də nəzərə almışdı.

Bir maarifçi kimi Mirzə Kazımbəyi düşündürən ən mühüm məsələlərdən biri də mənsub olduğu xalqın övladlarının, ümumiyyətlə çar Rusiyasındakı türk xalqlarının nümayəndələrinin ali təhsil alması olmuş, bununla bağlı o çox düşünüb - daşınmış, yollar axtarmış, din xadimləri, mədrəsə müdirləri ilə əlaqə saxlamış, nüfuzlu müsəlman feodallarını xalqın maariflənməsi işinə cəlb etməyə səy göstərmiş, Kazan Universitetinin fəxri üzvlərindən olan, elmə rəğbət bəsləyən qazaxların Bukey ordasının xanı Cahangir Bukayevin köməyi ilə bir sıra tatar və qazax gənclərin universitet tələbəsi olmasına nail olmuş, onların elmlərə yiyələnmələri üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Rektor Lobaçevski və popeçitel Musin-Puşkinlə yaxınlığı Kazımbəyi müsəlman gənclərinin gimnaziya və universitetlərə cəlb etməkdə konkret addımlar atmağa ruhlandırmış, bu məqsədlə o, rus, tatar və fars dillərində ölkənin müsəlman əhalisinə bir «Müraciət» hazırlamış, Musin-Puşkinin vasitəsilə Xalq Maarifi Nazirliyindən icazə alınmış, universitet mətbəəsi direktorunun səyi nəticəsində türk-tatar dilində 500, fars dilində 400 nüsxə tirajla çap edilərək yerli müftilərin köməyi ilə yaymaq üçün Tavriya və Tiflis mülki qubernatorlarına göndərilmişdi. Kazımbəy hazırladığı bu geniş «Müraciət» də Rusiyanın türkdillili əhalisini fikrən də olsa tarixi keçmişə nəzər salmağa və öz əcdadlarının şanlı ənənələrini yaşatmağa, davam etdirməyə səsləyir, Şərqi zəngin mədəni ənənələrini qorumağı və türk xalqlarını həmin ənənələrin davamçısı kimi görmək istəyir. O yazırdı: «Onlar bir zaman müsəlmanların maarif sükənini öz əllərində tutduqlarını və maarifin buradan Avropaya yayıldığını ya unutmuş, ya da bilmirlər... Şöhrətlərinin əks-sədası hələ də dillərdə dolaşan müsəlman alimlərinin həyatlarının mənasını, cövhərini təşkil edən yorulmaz elmi fəaliyyət ehtirası haradadır? Hamının maarifə can atdığı, hər bir müsəlmanın ləyaqət və əməllərinin onun savadlılığı ilə ölçüldüyü zamanlar harada qalmışdır?... Qoy onlar (Rusiyadakı türklər nəzərdə tutulurdu - R.Ə.) bu həqiqətə şahid olsunlar! Qoy onlar sizin uşaqlarınızı dəvət etdiyimiz təhsilin faydası və əhəmiyyəti barəsində sizə zəmin dursunlar» (9, 2-3).

Mirzə Kazımbəyin «Müraciəti» məhdud dairədə də olsa öz təsirini göstərmiş, 40-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Kazan, Həştərxan, Tiflis gimnaziyaları və Kazan Universitetində az da olsa müsəlman gənclər təhsil almışdır.

1843-cü ildə Mirzə Kazımbəy Şərq bölməsi əsasında Universitet yanında müstəqil şərq dilləri İnstitutu yaradılması təklifini də irəli sürmüş, lakin maliyyə çətinlikləri ucbatından bu ideyanı həyata keçirmək mümkün olmamışdı (10, 3-16). Göründüyü kimi, Mirzə Kazımbəy yalnız tədqiqatçı və pedaqoq kimi deyil, həm də elmi təşkilatçı kimi də Kazan şərqşünasları arasında aparıcı sima olmuşdu. 1840-cı illər Mirzə Kazımbəyin Kazandakı elmi-pedaqoji fəaliyyətinin ən coşğun dövrü olmuş, o, 1841-ci ildən başlayaraq həm də Birinci Kazan gimnaziyasında ərəb dili müəllimi, 1844-45-ci illərdə Kazan Ruhani Akademiyasında Şərq dilləri professoru, 1849-cu ildən universitetin ərəb-fars dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, 1845-49-cu illərdə universitetin mints-kabinetinin müdiri, 1845-ci ildən şərq dilləri senzoru, 1846-cı ildən Kazan Universitetinin «əlahiddə senzoru» olmuşdur (9, 10-13).

O, 1849-cu ildə ailəsi ilə birlikdə Peterburq Universitetinin professoru, Rusiya Akademiyasının müxbir üzvü, dünyada tanınan şərqşünas alim kimi Peterburqa yola düşmüşdü. Alimin elmi – pedaqoji yaradıcılığının ikinci əsas dövrü paytaxt Peterburqla bağlıdır.

Mirzə Kazımbəy Peterburq Universitetində elmi-pedaqoji fəaliyyətə fars ədəbiyyatı kafedrasının müdiri kimi başlamışdı. Bu kafedraya təxminən 20 ilə yaxın bir müddətdə digər bir Azərbaycan alimi Mirzə Cəfər Topçubaşov rəhbərlik etmiş, 1849-cu ildə səhhətinə görə təqaüdə çıxmış, pedaqoji fəaliyyətini Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq dilləri İnstitutunda davam etdirmişdi.

Alim ilk dövrlərdə universitetdə fars dili ilə yanaşı ərəb dili dərslərini də aparmış, maliyyə çətinlikləri ilə əlaqədar olaraq 1854-cü ilə qədər həm də Peterburqdakı şəxsi məktəb və Pansionların inspektoru vəzifəsində də çalışmışdır. 1850-ci ildə onu Rusiya coğrafiya cəmiyyətinin həqiqi üzvü və Fransa-Asiya cəmiyyətinin ordinar üzvü seçmişdilər.

Peterburq dövrü Mirzə Kazımbəyin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü olmuşdur. Hələ 1851-ci il dekabrın 28-də Rusiyada yaradılacaq Asiya İnstitutunun layihəsi, nizamnaməsi və ştat

vahidlərinin işlənilib hazırlanması üçün N.M.Musin-Ruşkinin rəhbərliyi ilə xüsusi komissiya yaradılmış, komissiyanın tərkibinə Meyer və Demezonda yanaşı Mirzə Kazımbəy də daxil edilmiş, institutda öyrədilməsi nəzərdə tutulan müsəlman Şərq dillərinin tədris prinsiplərini işləyib hazırlamaq Mirzə Kazımbəyə həvalə edilmişdi. Bu institut öz profilinə görə həm tədris, həm də elmi tədqiqatla məşğul olmalı idi. İnstitutun Nizamnaməsində göstərilirdi ki: «İnstitutun məqsədi bir tərəfdən müvafiq nazirliklər üçün Şərq dillərini yaxşı bilən kadrlar hazırlamaq, digər tərəfdən də Şərq haqqındakı elmi bilikləri Rusiyada yaymaqdan ibarətdir» (12, 48).

İnstitut Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin şərq dilləri İnstitutu, Kazan və Peterburq Universitetlərinin Şərq dilləri kafedraları və Odessadakı «Rişelye məktəbi» bazası əsasında yaradılmalı idi. Artıq çarın müvafiq icazəsi də alınmışdı. Fəqət Maarif və Xarici İşlər Nazirlikləri arasında başlayan münaqişə sonda Asiya İnstitutunun yaradılmasına imkan verməmiş, əvəzində Maarif Nazirliyi Universitetdə ayrıca Şərq fakültəsi açmağı qərara almışdı. Şərq fakültəsində şərq dillərinin tədris prinsiplərini və fakültənin strukturunu hazırlamaq Mirzə Kazımbəyə həvalə edilmiş, onun hazırladığı plana müəyyən dəyişikliklər edilərək fakültədə 9 kafedradan ibarət aşağıdakı bölmələr yaradılmışdı: 1) Ərəb-fars-türk-tatar (Kazan və Mərkəzi Rusiya tatarlarının dilləri nəzərdə tutulur) bölməsi; 2) Monqol-Kalmık-Tatar (Özbək Türkcəsi nəzərdə tutulur) bölməsi; 3) Cin-mancur bölməsi; 4) Yəhudi-ərəb bölməsi; 5) Gürcü-erməni-tatar (Azərbaycan türkcəsi nəzərdə tutulur) bölməsi.

Nəhayət, Peterburq Universitetinin şərqşünaslıq bölməsinin müstəqil fakültəyə çevrilməsi haqqında 1854-cü ilin 22 oktyabrında hökumət qərarı çıxmış və 1855-ci il avqustun 27-də fakültənin təntənəli açılışı olmuşdu (12, 261).

Şərqşünaslıq fakültəsinin elmi şurasının iclasında Mirzə Kazımbəy Sankt-Peterburq Universitetinin ilk şərqşünaslıq fakültəsinin ilk dekanı seçilmiş, elmi şuranın bu qərarı Xalq Maarif naziri tərəfindən 24 avqustda təsdiq edilmiş, Mirzə Kazımbəy çar ailəsi üzvləri və yüksək rütbəli məmurların iştirak etdikləri təntənəli açılış mərasimində yeni fakültənin qarşısında dayanan məqsəd və vəzifələr haqqında nitq söyləmişdi.

Mirzə Kazımbəy 1856-cı ildə universitet nizamnaməsindəki dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq bir dekan kimi şərqşünaslıq fakültəsinin təşkili ilə bağlı yeni tələblər irəli sürmüş, Xalq Maarifi Nazirliyindən spesifik şərqşünaslıq təhsili almış gəncləri öz ixtisaslarına uyğun işlə təmin etməyi, universitetə qəbulu müsəlman xalqların hesabına nəzərə çarpacaq dərəcədə artırmağı, qeyri-rus xalqların nümayəndələrini universitet təhsili üçün hazırlamağı tələb etmiş, lakin bu tələblər yerinə yetirilməmişdi (12, 513).

Mirzə Kazımbəy dünya miqyasında Şərq və Qərb elmlərini sintez edən, bəşəriyyətin mədəniyyət tarixini ayrı-ayrı milli regionlarda deyil, vahid Şərq-Qərb kontekstində öyrənən dərindən zəkali elm xadimlərindən olmuşdur.

Alimin tədqiqatlarının əksəriyyəti dərhal müxtəlif Avropa dillərinə tərcümə olunmuş, dünya miqyasında böyük maraq və rəğbət oyatmışdı. Parisdə çapdan çıxan «Asiya jurnalı» M.Kazımbəyin hər bir yeni əsərini öz səhifələrində çap etdirmişdi.

Bütün bunların nəticəsi idi ki, hələ sağlığında Mirzə Kazımbəyin bir çox əsərlərindən əksər Avropa Universitetlərində dərslük kimi istifadə olunmuşdu.

Alimin fəlsəfi-nəzəri irsinin görkəmli tədqiqatçılarından olan filosof Heydər Hüseynov yazırdı: «Professor Mirzə Kazımbəy 110-dan artıq elmi əsər yazıb». Bu əsərlərin çoxu Şərqdəki ictimai-siyasi və fəlsəfi cərəyanlardan bəhs edir. Kazımbəyin şərqşünaslıq məsələlərinə dair demək olar ki, bütün əsərləri ingilis, fransız və alman dillərinə tərcümə edilib. Bu əsərlər arasında «Bab və babilər: 1844-1852-ci illərdə İranda dini-siyasi ixtişaşlar», «Müridizm və Şamil», «Alim imam», «Dərbəndnamə», «Şərq dilşünaslığının Avropada meydana çıxması və uğurları haqqında», «İslam tarixi» və bir çox başqalarını qeyd etmək olar (3, 166-168).

Mirzə Kazımbəy öz müasirləri içərisində özünün ensiklopedik biliyi, maraq dairəsinin genişliyi ilə seçilən alimlərdən olmuşdur. O, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə, pedaqogika, etika, etnoqrafiya, etimologiya, hüquq, numizimatika, kalliqrafiya, ədəbi tənqid, mifologiya və s. kimi elm sahələrinə dair sanballı əsərlər yazmış, Avropa və Şərqdə baş verən mühüm ictimai-siyasi hadisələrin ilk elmi şərhçisi və tədqiqatçısı kimi çıxış etmiş, böyük nüfuz qazanmışdır.

Təxminən 40 ilə yaxın bir dövr ərzində iki məşhur Rusiya universitetinin professoru olmuş Mirzə Kazımbəy həm də böyük elm təşkilatçısı olmuş, 1844-1849-cu illərdə Kazan Universitetinin zəngin

numizmatika kabinetinə rəhbərlik etmiş, buradakı Şərq sikkələri və Şərq epigrafiya abidələri ilə bağlı silsilə araşdırmalar aparmış, onun rəhbərliyi altında bir sıra rus müəllifləri Şərq arxeologiya, numizmatika və epigrafiyasına dair bir sıra elmi əsərlər yazmışlar. O, Rusiya universitetlərində tədris edilən ərəb, fars və türk ədəbiyyatları tarixi kurslarının ən müxtəlif Şərq mənbələri əsasında yaradıcısı olmuş, onun təşəbbüsü və yaxından iştirakı ilə Peterburq Universitetində 14 Şərq dili üzrə mütəxəssis hazırlayan şərqşünaslıq fakültəsi açılmışdı.

Mirzə Kazımbəy Azərbaycanca-rusca ilk lüğətin də yaradıcılarından olmuş, A.S.Puşkinin məşhur «Bağçasaray fontanı» poemasını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmişdir.

Alimin zəngin şəxsi kitabxanası olmuş, bu kitabxanada digər Şərq xalqları ilə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatının da bir sıra qiymətli nümunələri bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır. Burada Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinin və Füzuli «Divan»ının müxtəlif nəşrləri və əlyazma nüsxələri, A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun kitabları, Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatına dair müxtəlif əlyazma nüsxələri və çap kitabları vardır. Onun kitab mədəniyyətinin inkişafında, ilk növbədə Şərq dillərindəki əlyazma kitablarının kataloqlaşdırılmasında da mühüm xidmətləri olmuşdur. Mirzə Kazımbəyin geniş elmi-ictimai fəaliyyəti qazax türklərinin maarifçiliyinin inkişafına da təsir etmişdi. Azərbaycanlı alimin məşhur qazax alimi Çokan Vəlixanov və qazax ictimai fikrinin digər qabaqcıl nümayəndələri ilə yaradıcılıq əlaqələri XIX əsr Azərbaycan-qazax ədəbi-mədəni əlaqələrinin diqqətəlayiq səhifələrini təşkil edir və onları daha geniş şəkildə öyrənməyə həqiqətən də xüsusi ehtiyac duyulur (5).

Mirzə Kazımbəyin elmi dünyagörüşünün formalaşmasında onun pedaqoji fəaliyyətə başladığı Kazan və Peterburq mühitinin güclü təsiri olmuşdur. Onun dünyagörüşünün inkişafında həmçinin Mirzə Cəfər Topçubaşovun böyük rolu olmuşdur. M.Kazımbəy uzun müddət M.C.Topçubaşovu unuda bilməmiş, həmişə belə bir qənaətdə olmuşdur ki, Peterburq qapılarını Şərq dillərinin üzünə ilk dəfə M.C.Topçubaşov açmış, neçə-neçə rus müttəfəkkirinin qəlbində Şərqə, onun xalqlarına, şeirinə və sənətinə məhəbbət oyatmışdı.

Son olaraq qeyd edək ki, aktuallığına, dərin tarixi və siyasi-fəlsəfi mündəricəsinə görə Mirzə Kazımbəyin bir sıra əsərləri özünün elmi əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2006.
2. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997.
3. Hüseynov H.N. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, Zəkiyev, 2006.
4. Qasımova S.B. Mirzə Kazımbəyin tarixi baxışları. Avtoreferat. Bakı, 1999.
5. Quliyev V. Mirzə Kazımbəy və Çokan Vəlixanov. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 23 avqust, 1985, № 34.
6. Quliyev V. Mirzə Kazımbəy. Bakı, «Yazıçı», 1987.
7. Rzayev A. Məşələ dönmüş ömür. Dərbənddən başlanan əzablı yol. Bakı, 1989.
8. Rzayev A. Mirzə Cəfər Topçubaşov. Bakı, Yazıçı, 1993.
9. Tatarıstan MDA, f. 92, iş 5596
10. Tatarıstan MDA. f. 92, iş 5170
11. Tatarıstan MR, Milli Dövlət Arxivi, iş № 48.
12. Materialı dlya istorii fakulteta vostoçnix yazıkov, T.I. SPB, 1905; T.II. SPB., 1906; T.IV. SPB., 1909.

Göndərib: 08.01.2022

Qəbul edilib: 07.02.2022